

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ

(Σύντομη επισκόπηση)

Για να μετρηθεί η φτώχεια σε μια κοινωνία χρειάζεται προηγουμένως να οριστεί η έννοιά της. Από τον ορισμό που θα δοθεί στη φτώχεια εξαρτάται και ο τρόπος μέτρησής της, τα επίπεδα ή όριά της και επομένως ο αριθμός των φτωχών και η αναλογία τους στο σύνολο του πληθυσμού. Μέχρι τώρα δεν έχει διατυπωθεί ένας γενικά αποδεκτός ορισμός και τούτο γιατί οι αντιλήψεις για το ποιος είναι φτωχός και ποιος όχι διαφέρουν μεταξύ των θεωρητικών που έχουν μελετήσει το φαινόμενο της φτώχειας, των ερευνητών που προσπαθούν να τη μετρήσουν και των πολιτικών εξουσιών που ασκούν πολιτική για την καταπολέμησή της. Οι ορισμοί που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί, θα μπορούσαν να ομαδοποιηθούν σε δυο βασικές κατηγορίες, ανάλογα με το κριτήριο που λαμβάνεται υπόψη για το χαρακτηρισμό ενός ατόμου ως φτωχού: α) στους ορισμούς που βασίζονται στην έννοια της απόλυτης φτώχειας και β) στους ορισμούς που βασίζονται στην έννοια της σχετικής φτώχειας. Στο κείμενο αυτό παραθέτουμε τους κυριότερους ορισμούς της φτώχειας και αναλύουμε σύντομα τη λογική στην οποία στηρίζονται.

1. ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΑΠΟΛΥΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ

Με την απόλυτη έννοια του όρου, ως φτώχεια θα μπορούσε να οριστεί η

Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα, τόμ. Α' και Β' (σε συνεργασία με Θ. Γεωργακόπουλο, Δ. Καραντηνό, Γ. Λοϊζίδη, Ν. Μπούζα, Γ. Ύφαντόπουλο, Μ. Χρυσάκη). ΕΚΚΕ, Αθήνα 1984

ανεπάρκεια εισοδήματος και γενικότερα πόρων προς εξασφάλιση των «απολύτως αναγκαίων» για τη διατήρηση και αναπαραγωγή της φυσικής απλώς δύναμης ενός προσώπου ή των μελών μιας οικογένειας. Ο B. Rowntree, ερευνητής που υιοθέτησε από τους πρώτους την έννοια της απόλυτης φτώχειας για να μετρήσει τον αριθμό των φτωχών στο York της Αγγλίας, διατύπωνε τον εξής ορισμό: Ένα πρόσωπο είναι φτωχό «αν το σύνολο των αποδοχών του δεν του επαρκεί για ν' αποκτήσει τα απολύτως αναγκαία για τη διατήρηση της φυσικής του απλώς δύναμης»¹. Με άλλα λόγια, ένα πρόσωπο βρίσκεται σε κατάσταση φτώχειας αν η διατροφή, ο ρουχισμός και η κατοικία του είναι τέτοια που να βλάπτουν την υγεία του.

Από τον παραπάνω ορισμό προκύπτει ότι η απόλυτη έννοια της φτώχειας τονίζει μάλλον το βιολογικό παράγοντα της διατήρησης της φυσικής υπόστασης του ανθρώπου παρά κοινωνικούς παράγοντες όπως οι ανισότητες στα επίπεδα διαβίωσης, τα πρότυπα κατανάλωσης και οι συνήθειες που επικρατούν στην κοινωνία κ.λπ.

Με βάση τον ορισμό της απόλυτης φτώχειας, όπως διατυπώθηκε προηγουμένως, η διαδικασία προσδιορισμού του ορίου φτώχειας φαίνεται κατ' αρχήν απλή και έχει ως εξής:

Πρώτον, προσδιορίζονται οι ελάχιστες ποσότητες διατροφής, ρουχισμού, κατοικίας, θέρμανσης και καθαριότητας που εξασφαλίζουν τη φυσική διατήρηση του ανθρώπου στη ζωή.

Δεύτερον, οι ποσότητες αυτές εκφράζονται σε χρηματική αξία με βάση τις μικρότερες δυνατές τιμές που επικρατούν στην αγορά για τα είδη αυτά.

Τρίτον, αθροίζονται οι χρηματικές αξίες και βρίσκεται το επίπεδο κατανάλωτικής δαπάνης ή το χρηματικό εισόδημα που αντιστοιχεί στο όριο φτώχειας. Όσοι έχουν εισόδημα μικρότερο από το όριο αυτό χαρακτηρίζονται φτωχοί.

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι, από τη στιγμή που θα καθοριστεί σε απόλυτους όρους, το εισόδημα που αντιστοιχεί στο όριο φτώχειας δε μεταβάλλεται διαχρονικά παρά μόνο κατά τις μεταβολές των τιμών. Τούτο είναι συνεπές προς την έννοια της απόλυτης φτώχειας: τα απολύτως αναγκαία για τη διατήρηση της φυσικής απλώς δύναμης είναι τα ίδια σε κάθε χρονική στιγμή. Εξάλλου, τα «απολύτως αναγκαία», που προσδιορίζουν το όριο φτώχειας, ελάχιστα πρέπει να διαφέρουν από χώρα σε χώρα (λόγω, ίσως,

1. B.S. Rowntree, *Poverty: A study of Town Life*, MacMillan, (1901), σελ. 117.

διαφορών στις κλιματολογικές συνθήκες), παρά τις διαφορές στα επίπεδα διαβίωσης, τα καταναλωτικά πρότυπα και άλλους κοινωνικούς παράγοντες.

Μολονότι η διαδικασία προσδιορισμού του ορίου απόλυτης φτώχειας φαίνεται, όπως είπαμε, καταρχήν απλή, στην πράξη παρουσιάζει σοβαρές δυσκολίες. Το σοβαρότερο πρόβλημα είναι: αφού καθοριστούν οι γενικές κατηγορίες αγαθών που είναι απολύτως αναγκαίες για τη διατήρηση της φυσικής δύναμης (τροφήμα, ρουχισμός, κατοικία), με τι κριτήρια θα προσδιοριστεί η ποσότητα και ποιότητα που χρειάζεται από το κάθε είδος; Για την κάθε κατηγορία αγαθού δίνεται συνήθως διαφορετική λύση.

Για τη διατροφή, που αποτελεί το κατ' εξοχήν «απολύτως αναγκαίο» για τη διατήρηση της φυσικής δύναμης του ανθρώπου, το πρόβλημα λύνεται, όπως υποστηρίζουν οι οπαδοί της απόλυτης φτώχειας, με «επιστημονικό» και άρα «αντικειμενικό» τρόπο, ως εξής: μπορεί να υπολογιστεί το χρηματικό ποσό που είναι αναγκαίο για μια διατροφή που εξασφαλίζει απλή διατήρηση της φυσικής δύναμης του ανθρώπου, με τις εξής τρεις διαδικασίες εκτιμήσεις:

Πρώτον, την εκτίμηση του αριθμού των θερμίδων που χρειάζονται για τη διατήρηση της φυσικής δύναμης του ανθρώπου. Η εκτίμηση αυτή είναι βέβαια έργο ειδικών επιστημόνων (διαιτολόγων). Λόγου χάρη, ο Rowntree βασίστηκε στις μελέτες του καθηγητή Atwater και του δόκτορα Dunlop, οι οποίοι μελέτησαν τον αριθμό θερμίδων που πρέπει να περιέχει το διαιτολόγιο των φυλακισμένων που κάνουν σχετικά βαριές δουλειές, ώστε να μην κερδίζουν αλλά ούτε και να χάνουν καθόλου βάρος². Εξάλλου, οι κυβερνητικές υπηρεσίες στις ΗΠΑ, που μετρούν τη φτώχεια με βάση την απόλυτη έννοιά της, εκτιμούν με βάση τον αριθμό των θερμίδων τα αναγκαία στοιχεία διατροφής³.

Δεύτερον, την εκτίμηση της δίαιτας που παρέχει τις παραπάνω θερμίδες. Εδώ βέβαια οι διαιτολόγοι μπορούν να εκτιμήσουν πολλούς τύπους δίαιτας με διάφορη σύνθεση ειδών διατροφής που να περιέχουν τον ίδιο αριθμό θερμίδων ο οποίος είναι αναγκαίος για τη διατήρηση της φυσικής δύναμης. Ανακύπτει άρα πρόβλημα επιλογής του τύπου της δίαιτας. Αν ήθελε κανείς ν' ακολουθήσει με αυστηρότητα τον ορισμό της απόλυτης φτώχειας, θα έπρεπε

2. Στο ίδιο, σελ. 131.

3. Orshansky, «Counting the Poor: Another look at the Poverty Profile», *Social Security Bulletin*, (1965) τ. 28, σελ. 5.

να επιλέξει το διαιτολόγιο που αντιστοιχεί στην ελάχιστη δυνατή δαπάνη⁴, έστω και αν το διαιτολόγιο αυτό είναι αποκρουστικό και απεχθές ακόμη και με βάση τις συνήθειες και τα πρότυπα διατροφής των χαμηλότερων εισοδηματικών κλιμακίων. Όμως στις έρευνες που έχουν γίνει με βάση την έννοια της απόλυτης φτώχειας δεν ακολουθείται με τόση αυστηρότητα η επιλογή του διαιτολογίου από τους ερευνητές. Ο Rowntree, λόγου χάρη, απέρριψε την ιδέα να επιλέξει το διαιτολόγιο των φυλακισμένων, γιατί θεώρησε ότι είναι «εξαιρετικά σκληρό και έχει χαρακτήρα επιβολής ποινής». Αντί γι' αυτό διάλεξε το διαιτολόγιο που χρησιμοποιούσαν στα εργοτάξια αφού αφαίρεσε από αυτό το φρέσκο κρέας⁵. Στις μεταγενέστερες μάλιστα έρευνές του, το διαιτολόγιο γίνεται περισσότερο ελαστικό αφού περιλαμβάνει μέχρι μπίρα και καπνό⁶.

Αλλά όλα αυτά τα διαιτολόγια ήταν πολύ κατώτερα από τα χρονικώς αντίστοιχα πρότυπα διατροφής ενός χειρώνακτα εργάτη. Ελαστικότερη είναι η επιλογή της δίαιτας που γίνεται από τις κυβερνητικές υπηρεσίες στις ΗΠΑ, οι οποίες επιλέγουν τα είδη διατροφής που ανταποκρίνονται στις συνήθειες των οικογενειών που ζουν στις Ηνωμένες Πολιτείες. Γι' αυτή την επιλογή βασίζονται στις Έρευνες των Οικογενειακών Προϋπολογισμών που δίνουν τα καταναλωτικά πρότυπα των διαφόρων εισοδηματικών τάξεων.

Τρίτον, την εκτίμηση των τιμολογίων της αγοράς για τα είδη διατροφής που περιλαμβάνονται στο επιλεγέν διαιτολόγιο. Έτσι, με βάση τα είδη και τις ποσότητες του διαιτολογίου από τη μια μεριά και τις τιμές της αγοράς γι' αυτά τα είδη από την άλλη, εκτιμάται το χρηματικό ποσόν διατροφής που είναι αναγκαίο για τη διατήρηση της φυσικής δύναμης ενός προσώπου.

Κατά διαφορετικό τρόπο, και όχι πλέον με βάση «αντικειμενικά» κριτήρια, υπολογίζεται η δαπάνη για κατοικία και ρουχισμό που αντιστοιχεί στο όριο απόλυτης φτώχειας. Λόγου χάρη, ο Rowntree στην πρώτη του έρευνα υπολογίζει το ενοίκιο που ήδη πληρώνουν όσοι βρίσκονται σε κατάσταση φτώχειας. Κατά τον ίδιο τρόπο υπολόγισε τη δαπάνη για ρουχισμό.

4. G. Stigler, «The cost of subsistence», *Journal of Farm Economics* (1945), τόμ. 27.

5. Ό.π. (σημ. 1), σελ. 17.

6. B.S. Rowntree, *Poverty and Progress: A Second Social Survey of York*, Longmans, (1941) και B.S. Rowntree - M. Lovers, *Poverty in Welfare State*, Longmans, (1951).

Ωστόσο, μεγάλο ποσοστό των φτωχών κατοικούσε ήδη σε τρώγλες ή σε σπίτια ανεπαρκή για τα μέλη της οικογένειας ή που δεν είχαν τα στοιχειώδη μέσα (τουαλέτα, νερό, θέρμανση) για μια υποφερτή διαβίωση. Το νοίκι που υπολόγισε μ' αυτό τον τρόπο ο Rowntree ήταν το μισό από εκείνο που πλήρωνε μια εργατική οικογένεια. Αλλά και οι κυβερνητικές υπηρεσίες των ΗΠΑ παρακάμπουν το ζήτημα των αντικειμενικών κριτηρίων για τις ανάγκες κατοικίας και ρουχισμού και υπολογίζουν το νοίκι και τη δαπάνη για ρούχα ως ποσοστό της συνολικής δαπάνης που θεωρείται ότι αντιστοιχεί στο όριο φτώχειας. Τα ποσοστά εδώ είναι διαφορετικά για οικογένειες με διαφορετικό αριθμό μελών.

Η έννοια της απόλυτης φτώχειας, την οποία πρώτος όρισε με σαφήνεια και μέτρησε ο Rowntree με τον τρόπο που περιγράψαμε παραπάνω, επηρέασε αρκετές μεταγενέστερες έρευνες και κυρίως τις αποφάσεις της πολιτικής εξουσίας πολλών κρατών για τον προσδιορισμό των ορίων φτώχειας. Ήδη αναφέραμε ότι τη μέθοδο του Rowntree, με ορισμένες τροποποιήσεις, την έχει υιοθετήσει η κυβέρνηση των ΗΠΑ για τον προσδιορισμό των επίσημων ορίων φτώχειας στη χώρα αυτή. Εξάλλου, στα αποτελέσματα των ερευνών του Rowntree βασίστηκαν οι αποφάσεις των κυβερνήσεων της Μεγάλης Βρετανίας για τον καθορισμό των επιδομάτων κοινωνικής πρόνοιας, τα οποία και αποτελούν τα επισήμως αναγνωρισμένα όρια φτώχειας στην Αγγλία.

Επίσης, το ελάχιστο όριο συντήρησης, όπως ορίζεται από το νόμο Κοινωνικής Πρόνοιας στη Γερμανία, αποτελεί την επίσημη γραμμή φτώχειας σ' αυτή τη χώρα. Στη Γαλλία ως επίσημο όριο φτώχειας θεωρείται το κατώτατο ημερομίσθιο που ορίζει κάθε φορά η εργατική νομοθεσία. Αλλά και νεότερες έρευνες εκτιμούν τα όρια φτώχειας με βάση την απόλυτη έννοιά της. Οι H. Chenery και Ahluwalia υιοθετούν έναν ορισμό απόλυτης φτώχειας για να προσδιορίσουν τα όρια φτώχειας σε μια σειρά υπανάπτυκτων χωρών⁷. Συγκεκριμένα, ως όριο φτώχειας θεωρούν τη δαπάνη για είδη διατροφής που παρέχουν 2.150 θερμίδες την ημέρα σε ένα άτομο. Με βάση αυτόν τον ορισμό εκτιμούν ότι το 40-50% του πληθυσμού της Ινδίας βρίσκεται κάτω από το όριο φτώχειας. Στη συνέχεια, για να υπολογίσουν την έκταση της φτώχειας σε μια σειρά άλλων υπανάπτυκτων χωρών παίρ-

7. H. Chenery, *Structural Change and Employment Policy*, Oxford University Press, (1979).

νουν ως όριο το κατά κεφαλήν εισόδημα του 45% του ινδικού πληθυσμού που βρίσκεται σε κατάσταση φτώχειας. Σε προηγούμενη μελέτη τους, οι παραπάνω ερευνητές θεωρούν φτωχούς όσους έχουν εισόδημα κάτω από 50 δολάρια ή εναλλακτικά, κάτω από 75 δολάρια⁸. Εξάλλου ο S. Anand, στην έρευνά του για τη φτώχεια στη Μαλαισία, χρησιμοποιεί, παράλληλα με άλλους ορισμούς, και έναν ορισμό απόλυτης φτώχειας, δηλαδή το κόστος μιας αναγκαίας δίαιτας προκειμένου να προσδιορίσει τα όρια φτώχειας σ' αυτή τη χώρα⁹.

Αρκετές κριτικές παρατηρήσεις έχουν διατυπωθεί για τον ορισμό της απόλυτης φτώχειας και τη χρησιμοποίησή του στον καθορισμό του ορίου της φτώχειας. Αναφέρουμε συνοπτικά τις πιο σημαντικές:

α) Ο καθορισμός του ορίου φτώχειας με βάση την απόλυτη έννοιά της δεν είναι απαλλαγμένος από αυθαιρεσίες, παρά το γεγονός ότι οι υποστηρικτές της έννοιας αυτής διατείνονται ότι ο εννοιολογικός προσδιορισμός της φτώχειας σε απόλυτους όρους γίνεται με βάση επιστημονικά και άρα αντικειμενικά κριτήρια. Ακόμη και η εκτίμηση του προτύπου διατροφής δεν μπορεί να είναι αντικειμενική. Και τούτο γιατί ο κάθε ειδικός διαιτολόγος προτείνει διαφορετικό διαιτολόγιο που εξασφαλίζει την αναγκαία εισροή θερμίδων για τη διατήρηση της φυσικής δύναμης, πράγμα που σημαίνει ότι η επιλογή ενός από τα διαφορετικά, αλλά ισοδύναμα από άποψη θερμίδων, διαιτολόγια δεν είναι απολύτως αντικειμενική¹⁰. Περισσότερο αυθαίρετη είναι η εκτίμηση των άλλων κατηγοριών δαπανών, όπως της δαπάνης για κατοικία και ρουχισμό: λόγου χάρη, ενώ το πρότυπο διατροφής του σχεδίου Beveridge's βασίστηκε στην αναγκαία εισροή θερμίδων, τα πρότυπα για άλλα είδη, όπως η κατοικία και ο ρουχισμός, βασίστηκαν στην καταναλωτική συμπεριφορά του εργατικού νοικοκυριού, όπως εμφανίζεται στην Έρευνα του Οικογενειακού Προϋπολογισμού του 1937/38. Εξάλλου, στις ΗΠΑ η δαπάνη για τα άλλα είδη (κατοικία, ρουχισμός, θέρμανση, καθαριότητα) βρίσκεται με πολλαπλασιασμό της ελάχιστης δαπάνης διατροφής επί τρία, πράγμα που στηρίζεται στην υπόθεση ότι η

8. H. Chenery - M. Ahluwalia (επιμ.), *Redistribution with Growth*, Oxford University Press, 1975.

9. S. Anand, «Aspects of Poverty in Malaysia», *Review of Income and Wealth*, 1977.

10. G.C. Fiegehen - P.S. Lansley - A.D. Smith, *Poverty and Progress in Britain 1953-73*, Cambridge University Press, (1977), σελ. 12.

δαπάνη διατροφής αποτελεί το 1/3 της συνολικής δαπάνης των νοικοκυριών που βρίσκονται στα όρια φτώχειας.

β) Είναι δύσκολο, σχεδόν αδύνατο, να υποστηρίξει κανείς ότι ακολουθείται ή μπορεί να ακολουθηθεί από τους φτωχούς το πρότυπο κατανάλωσης του ελάχιστου ορίου συντήρησης¹¹. Τούτο συμβαίνει γιατί μια καταναλωτική συμπεριφορά, σύμφωνη με το πρότυπο αυτό, προϋποθέτει: πρώτον, πληρέστερη γνώση από εκείνη που έχει συνήθως ο καταναλωτής αναφορικά με τις ποικιλίες και ποιότητες των διαφόρων ειδών στην αγορά. Δεύτερον, εξαιρετικά μεγάλη ειδίκευση και πείρα στην επιλογή των διαφόρων ειδών. Τρίτον, διάθεση από την πλευρά του φτωχού να θυσιάσει «μη αναγκαία» είδη που έχει εντάξει στη δική του καταναλωτική συμπεριφορά προς χάριν των ειδών που περιλαμβάνει το εκτιμηθέν πρότυπο.

γ) Το όριο της απόλυτης φτώχειας δεν προσαρμόζεται συνήθως στις διαχρονικές μεταβολές του μέσου επιπέδου διαβίωσης, των καταναλωτικών προτύπων και των συνηθειών της κοινωνίας. Η μόνη προσαρμογή που θεωρείται θεμιτή είναι εκείνη που αντιστοιχεί στην άνοδο των τιμών. Παραβλέπεται έτσι το προφανές γεγονός ότι το θεωρούμενο ως «απολύτως αναγκαίο», καθώς και η ποσότητα και η ποιότητα του «απολύτως αναγκαίου» αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου¹². Στις αναπτυσσόμενες κοινωνίες τα πρότυπα διατροφής αλλάζουν ραγδαία, πολύ δε περισσότερο οι συνήθειες για ρουχισμό και οι ανάγκες κατοίκησης. Λόγου χάρη, η επεξεργασία των ειδών διατροφής αλλάζει διαχρονικά και τα τρόφιμα εμφανίζονται στην αγορά με διαφορετική μορφή και ως προς τη σύνθεση και ως προς τη συσκευασία. Έτσι, η πραγματική δαπάνη για τα τρόφιμα αυξάνει χωρίς να έχει βελτιωθεί το περιεχόμενό τους σε θρεπτικές ουσίες. Πράγματι, από εκτιμήσεις που έχουν γίνει προκύπτει ότι ενώ η καταναλωτική δαπάνη των νοικοκυριών αυξάνει ταχύτερα από την αύξηση των τιμών, η εισροή θρεπτικών ουσιών ελάχιστα έχει μεταβληθεί¹³. Περισσότερο ραγδαία είναι η αλλαγή στις συνήθειες ένδυσης. Δεν μπορεί να φανταστεί κανείς σήμερα, όπως λέει και ο Townsend, μια νεαρή κυρία, όσο φτωχή και αν είναι, να ντύνεται με ρούχα

11. P. Townsend, «Poverty as a Relative Deprivation» στο Wedderburn D., *Poverty, Inequality and Class Structure*, Cambridge University Press, (1974), σσ. 16-20.

12. V. George, «Explanations of Poverty and Inequality» στο *Poverty and Inequality in Common Market Countries*, Routledge and Kegan Paul, (1980), σελ. 2.

13. Ό.π. (σημ. 11), σελ. 18.

που συνήθιζαν να φορούν πριν από τριάντα ή πενήντα χρόνια. Τέλος, οι ανάγκες κατοίκησης μεταβάλλονται διαχρονικά. Τον περασμένο αιώνα ένα δωμάτιο ήταν το μόνο που μπορούσε να προσδοκά μια εργατική οικογένεια και το μόνο που της επέτρεπε η οικονομική της δύναμη να έχει. Σήμερα ένα σπίτι με δύο τουλάχιστον υπνοδωμάτια θεωρείται απολύτως αναγκαίο για μια εργατική οικογένεια.

Από τις παραπάνω παρατηρήσεις προκύπτει ότι στις αναπτυσσόμενες κοινωνίες, ενώ διαχρονικά τα εισοδήματα αυξάνουν αλλά παράλληλα ανέρχεται και το γενικό επίπεδο διαβίωσης, το όριο φτώχειας που ορίζεται με την απόλυτη έννοιά της παραμένει το ίδιο. Αυτό έχει αποτέλεσμα η διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης να εμφανίζει διαχρονικά μείωση του αριθμού των φτωχών και της αναλογίας του στο σύνολο του πληθυσμού ή ακόμη και ολοκληρωτική εξαφάνιση της φτώχειας¹⁴, πράγμα που δε θα συνέβαινε αν το όριο φτώχειας προσαρμοζόταν κάθε φορά στο μεταβαλλόμενο επίπεδο διαβίωσης και στα καταναλωτικά πρότυπα και συνήθειες της κοινωνίας. Θα πρέπει να σημειωθεί, εντούτοις, ότι ο ορισμός σταθερού ορίου φτώχειας βοηθά στην εκτίμηση της αποτελεσματικότητας της αναπτυξιακής διαδικασίας ή και της αναδιανεμητικής πολιτικής του κράτους για την καταπολέμηση της φτώχειας, έστω και αν αυτή έχει οριστεί με βάση τα δεδομένα κάποιας παρωχημένης χρονικής περιόδου. Γιατί, αν, παρά την ταχεία οικονομική ανάπτυξη ή τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής, εξακολουθούν να υπάρχουν σε μεγάλο ποσοστό νοικοκυριά με εισόδημα κάτω από το ελάχιστο όριο που είχε οριστεί πριν από είκοσι ή τριάντα χρόνια, σημαίνει ότι η μεν ανάπτυξη ευνόησε τα μεσαία και υψηλά εισοδηματικά κλιμάκια, η δε κοινωνική πολιτική του κράτους δεν ήταν αρκετά αποτελεσματική για την καταπολέμηση της φτώχειας.

2. ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ

Με τη σχετική έννοια του όρου, ως φτώχεια θα μπορούσε να ορισθεί η ανεπάρκεια πόρων που αποκλείει ουσιαστικά το άτομο ή την οικογένεια από το συνηθισμένο επίπεδο διαβίωσης καθώς και από τη συμμετοχή του στις συνήθειες και δραστηριότητες της κοινωνίας στην οποία ζει. Τον ορι-

14. Ό.π. (σημ. 10), σελ. 13.

σμό αυτό διατυπώνει ο Peter Townsend, που πρώτος αμφισβήτησε σοβαρά την έννοια της απόλυτης φτώχειας¹⁵.

Η έννοια της σχετικής φτώχειας απορρέει από την αντίληψη ότι οι ανάγκες δεν είναι βιολογικά δεδομένες αλλά προσδιορίζονται από κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Η αντίληψη αυτή έχει μακρά θεωρητική παράδοση που φτάνει μέχρι τον Άνταμ Σμιθ, τον Μαρξ και άλλους διανοητές της κλασικής σκέψης. Ο Άνταμ Σμιθ γράφει ότι ως «αναγκαία αντιλαμβανόμαστε όχι μόνο τα εμπορεύματα που είναι άκρως απαραίτητα για τη διατήρηση της ζωής του ανθρώπου αλλά και οποιαδήποτε συνήθεια που επικρατεί στη χώρα...». Εξάλλου, ο Μαρξ υποστήριζε ότι η αξία των εμπορευμάτων που χρειάζονται για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης διαφέρει από χώρα σε χώρα όχι μόνο λόγω των κλιματολογικών συνθηκών αλλά και λόγω των διαφορών στο επίπεδο της οικονομικής και πολιτισμικής ανάπτυξης. Στα εμπορεύματα που είναι απαραίτητα για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης δεν περιλαμβάνονται μόνον εκείνα που στο δεδομένο επίπεδο κοινωνικής ανάπτυξης ικανοποιούν τις βασικές ανάγκες του εργαζομένου, αλλά και εκείνα που ικανοποιούν και τις πνευματικές του ανάγκες καθώς και τις ανάγκες εκπαιδευτικής του κατάρτισης. Το ζήτημα ωστόσο που ανακύπτει είναι με ποιο τρόπο θα προσδιοριστούν τα όρια της σχετικής φτώχειας και επομένως ο αριθμός των φτωχών και η αναλογία τους στο σύνολο του πληθυσμού με βάση τον εννοιολογικό προσδιορισμό της σχετικής φτώχειας. Θα παραθέσουμε εδώ τις κυριότερες απόψεις που έχουν διατυπωθεί και τις βασικότερες προσπάθειες που έχουν γίνει προς την κατεύθυνση αυτή.

2.1. Προσδιορισμός ορίων φτώχειας με βάση τα σχετικά επίπεδα εισοδήματος ή καταναλωτικής δαπάνης

Πολλοί ερευνητές προσδιορίζουν τα όρια σχετικής φτώχειας με βάση την κατανομή κατά κλιμάκια του εισοδήματος ή της καταναλωτικής δαπάνης. Βασική προϋπόθεση στην προκειμένη περίπτωση είναι ότι το εισόδημα ή η καταναλωτική δαπάνη των ατόμων ή των νοικοκυριών αποτελεί καλό δείκτη των σχετικών επιπέδων διαβίωσής τους. Με βάση την

15. Ό.π. (σημ. 11), σελ. 31.

κατανομή αυτή, το όριο σχετικής φτώχειας θα μπορούσε να οριστεί με δύο τρόπους:

α) Να προσδιοριστεί ένα εισοδηματικά χαμηλότερο ποσοστό του πληθυσμού, διαβαθμισμένου κατά μέγεθος εισοδήματος, λ.χ. το 10%, 20% ή 30%, και να θεωρηθεί ότι ο πληθυσμός αυτός με τα χαμηλά εισοδήματα που διαθέτει βρίσκεται σε κατάσταση φτώχειας «εν σχέσει» με τον πληθυσμό που διαθέτει υψηλότερα εισοδήματα. Το βασικό βέβαια ζήτημα, εδώ, είναι ποιο ποσοστό του πληθυσμού, διαβαθμισμένου κατά μέγεθος εισοδήματος, θα οριστεί ως η διαχωριστική γραμμή μεταξύ φτωχών και μη φτωχών. Στην επιλογή της διαχωριστικής γραμμής πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη πολλοί παράγοντες όπως ο βαθμός ανισότητας στη διανομή του εισοδήματος, οι αντιλήψεις που επικρατούν γενικά στη δεδομένη κοινωνία για τη φτώχεια, πολιτικές θεωρήσεις ή σκοπιμότητες και ακόμη η αξιολογική κρίση του ίδιου του ερευνητή. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η επιλογή της διαχωριστικής γραμμής δεν είναι απαλλαγμένη από αυθαιρεσίες.

Μια άλλη σοβαρή κριτική παρατήρηση που διατυπώνεται είναι ότι αν τα όρια φτώχειας οριστούν ως ένα σταθερό ποσοστό της διανομής του εισοδήματος, τότε «φτωχοί θα υπάρχουν πάντα ανάμεσά μας», ακόμη και αν η κρατική κοινωνική πολιτική ή η διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης αμβλύνουν σημαντικά τις εισοδηματικές ανισότητες. Μόνο αν έφτασε κανείς σε μια κατάσταση απόλυτα ίσης διανομής του εισοδήματος, πράγμα απίθανο, η φτώχεια θα εξαφανιζόταν.

Τον παραπάνω τρόπο ορισμού των ορίων της σχετικής φτώχειας τον έχουν υιοθετήσει αρκετές έρευνες που έχουν διεξαχθεί στο πλαίσιο της Διεθνούς Τραπεζής για μια σειρά υπανάπτυκτων χωρών.

Οι Chenery και Ahluwalia, παράλληλα με έναν ορισμό απόλυτης φτώχειας¹⁶, χρησιμοποιούν και έναν ορισμό σχετικής φτώχειας. Με βάση το δεύτερο αυτό ορισμό, ως όριο φτώχειας προσδιορίζουν το εισοδηματικά χαμηλότερο 40% του πληθυσμού. Επίσης, ο A. Anand, με βάση έναν από τους ορισμούς που χρησιμοποιεί, ορίζει ως όριο φτώχειας το 40% του πληθυσμού με τα χαμηλότερα εισοδήματα¹⁷. Το χαμηλότερο 40% του πληθυσμού στην κλίμακα κατανομής της καταναλωτικής δαπάνης χρησιμοποιεί

16. Ό.π. (σημ. 8).

17. Ό.π. (σημ. 9).

και ο R. Musgrave για να ορίσει τα όρια φτώχειας σε χώρες της Λατινικής Αμερικής. Η επιλογή των ερευνητών του εισοδηματικά χαμηλότερου 40% του πληθυσμού ως διαχωριστικής γραμμής των φτωχών και μη φτωχών στις υπανάπτυκτες χώρες, φαίνεται ότι επηρεάστηκε από τις πολιτικές διακηρύξεις του McNamara, προέδρου της Διεθνούς Τραπέζης, στις οποίες μιλούσε για κατάρτιση προγραμμάτων που επρόκειτο να αυξήσουν τα εισοδήματα του 40% του πληθυσμού των υπανάπτυκτων χωρών που ανήκει στις κατώτερες εισοδηματικές τάξεις.

β) Ο δεύτερος τρόπος προσδιορισμού των ορίων σχετικής φτώχειας, με βάση την κατανομή του εισοδήματος ή της καταναλωτικής δαπάνης, είναι ο εξής: να επιλεγεί ένα όριο εισοδήματος ή καταναλωτικής δαπάνης στην κλίμακα κατανομής και αυτό να θεωρηθεί ως γραμμή φτώχειας. Όσοι έχουν εισόδημα ή καταναλωτική δαπάνη μικρότερα από το επιλεγέν όριο είναι φτωχοί και όσοι μεγαλύτερα μη φτωχοί. Και εδώ το ζήτημα είναι ποιο όριο εισοδήματος ή καταναλωτικής δαπάνης στην κλίμακα κατανομής θα επιλεγεί ως διαχωριστική γραμμή μεταξύ φτωχών και μη φτωχών. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι για να υπάρχει συνέπεια με τον ορισμό της σχετικής φτώχειας όπως διατυπώθηκε στην αρχή, ως εισόδημα που αντιστοιχεί στο όριο φτώχειας θα πρέπει να επιλεγεί εκείνο που «εξασφαλίζει στο άτομο ή το νοικοκυριό το συνηθισμένο επίπεδο διαβίωσης και του επιτρέπει να συμμετέχει στις συνήθειες και τις δραστηριότητες της κοινωνίας στην οποία ζει». Αλλά ενώ θεωρητικά το πρόβλημα φαίνεται να έχει λύση, στην πράξη συναντά κανείς ανυπέρβλητες δυσκολίες. Έτσι, τα όρια εισοδήματος που επιλέγονται στις διάφορες έρευνες ως γραμμή εισοδηματικής φτώχειας δεν είναι απαλλαγμένα αξιολογικών κρίσεων και αυθαίρετων υπολογισμών. Πάντως τα όρια φτώχειας, που καθορίζονται με τον τρόπο αυτό, είναι λιγότερο άκαμπτα συγκριτικά με εκείνα που καθορίζονται με βάση ένα εισοδηματικά χαμηλότερο ποσοστό του πληθυσμού. Εδώ, η μεταβολή του αριθμού των φτωχών και της αναλογίας τους στο σύνολο του πληθυσμού εξαρτάται άμεσα από το βαθμό αναδιανομής του εισοδήματος. Αναδιανομή του εισοδήματος από τα ανώτερα στα κατώτερα εισοδηματικά κλιμάκια περιορίζει τον αριθμό των φτωχών και την αναλογία τους στο σύνολο του πληθυσμού. Αν μάλιστα η αναδιανομή είναι τέτοιας εκτάσεως που να αυξάνει τα εισοδήματα των φτωχών μέχρι το επίπεδο που αντιστοιχεί στη γραμμή εισοδηματικής φτώχειας, τότε η φτώχεια εξαφανίζεται εντελώς. Αυτό, προφανώς, δε σημαίνει ότι η εξαφάνιση της σχετικής φτώχειας με την παραπάνω έννοια εξαφανίζει και τις ανισότητες στη δια-

νομή του εισοδήματος. Σημαίνει όμως ότι οι ανισότητες αυτές περιορίζονται. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μόνο αν όλα τα εισοδήματα αυξάνουν διαχρονικώς κατά το ίδιο ποσοστό, η αναλογία των φτωχών παραμένει η ίδια. Αυτό είναι προφανές, γιατί μια αναλογική αύξηση των εισοδημάτων δε μεταβάλλει το βαθμό ανισοκατανομής.

Πολλές έρευνες για τη φτώχεια υιοθετούν ένα όριο εισοδήματος ή καταναλωτικής δαπάνης για την εκτίμηση του αριθμού των φτωχών και της αναλογίας τους στο σύνολο του πληθυσμού. Στις μελέτες που έχουν γίνει, στο πλαίσιο του ΟΟΣΑ, για τη φτώχεια στις χώρες του οργανισμού αυτού, οι ερευνητές υιοθετούν ορισμούς της σχετικής φτώχειας που στηρίζονται σε ένα όριο εισοδήματος στην κλίμακα κατανομής. Για παράδειγμα, ο Taira στην έρευνά του για την Ιαπωνία ορίζει δυο γραμμές εισοδηματικής φτώχειας¹⁸: τη μία, με όριο εισοδήματος το 50% του μέσου τα νοικοκυριά που βρίσκονται κάτω από τα όρια αυτά θεωρούνται απλώς φτωχά. Τη δεύτερη, με όριο εισοδήματος το 1/3 του μέσου. Τα νοικοκυριά που βρίσκονται κάτω από τα όρια αυτά θεωρούνται «πολύ φτωχά». Σε άλλη μελέτη του ο ΟΟΣΑ χρησιμοποιεί τις εξής γραμμές εισοδηματικής φτώχειας για νοικοκυριά με διαφορετική σύνθεση: για ένα άτομο το 66,7% του μέσου κατά κεφαλήν διαθέσιμου εισοδήματος, για 2 άτομα τα 100% του μέσου, για 3 άτομα το 125% του μέσου, για 4 άτομα τα 145% του μέσου και για 5 άτομα το 160% του μέσου.

Όριο εισοδήματος στις κλίμακες κατανομής χρησιμοποιεί και η ΕΟΚ για τον προσδιορισμό της εισοδηματικής γραμμής φτώχειας και τη μέτρηση του ποσοστού των φτωχών στις χώρες-μέλη της Κοινότητας. Ως όριο εισοδήματος έχει επιλεγεί το 50% του μέσου κατά κεφαλήν καθαρού εισοδήματος. Με βάση αυτόν τον ορισμό, φτωχοί θεωρούνται όσοι έχουν εισόδημα μικρότερο από το μισό του μέσου κατά κεφαλήν καθαρού εισοδήματος. Για νοικοκυριά με περισσότερα από ένα άτομα αυτό το όριο εισοδήματος προσαυξάνεται κατά 70% για κάθε επί πλέον άτομο. Με βάση τη γραμμή αυτή εισοδηματικής φτώχειας, η Έκθεση της ΕΟΚ υπολογίζει ότι το 11,4% του συνόλου των νοικοκυριών της Κοινότητας βρίσκεται σε κατάσταση φτώχειας. Τα νοικοκυριά αυτά περιλαμβάνουν 30 εκατομμύρια περίπου άτομα. Σε αυτούς τους αριθμούς δεν περιλαμβάνεται η Ελλάδα, για την οποία δεν έχουν γίνει υπολογισμοί. Για τη μελέτη της σύνθεσης

18. K. Taira, «Country Report: Japan», στο OECD, *Low Income Groups* (1976).

των φτωχών με βάση διάφορα χαρακτηριστικά, η ΕΟΚ χρησιμοποιεί τα εξής δύο όρια φτώχειας: α) το 40% του μέσου κατά κεφαλήν εισοδήματος· όσοι βρίσκονται κάτω από το επίπεδο τούτο είναι πολύ φτωχοί, και β) το 60% του μέσου εισοδήματος· όσοι βρίσκονται κάτω από αυτό το όριο είναι φτωχοί.

Μια παραλλαγή των παραπάνω τρόπων προσδιορισμού των ορίων φτώχειας είναι αυτή που χρησιμοποιεί ο Α. Rose για να μετρήσει τη φτώχεια στον Καναδά¹⁹: φτωχοί θεωρούνται όσοι χρησιμοποιούν 70% ή και περισσότερο από το εισόδημά τους για τρόφιμα, ρουχισμό και νοίκι. Ο καθορισμός αυτού του ορίου φαίνεται να βασίζεται στα αποτελέσματα των καμπυλών Engel.

2.2. Προσδιορισμός ορίων φτώχειας με βάση τη σχετική αποστέρηση

Ο Ρ. Townsend αμφισβητεί αν, με βάση τα σχετικά επίπεδα εισοδήματος ή κάποιο επίπεδο κατανάλωσης, μπορεί να προσδιοριστούν αντικειμενικά τα όρια φτώχειας. Χρειάζονται ευρύτεροι ορισμοί τόσο από την πλευρά των πόρων όσο και από την πλευρά αναγκών της ζωής²⁰.

Από την πλευρά των πόρων, μόνο το χρηματικό εισόδημα και η διανομή του κατά κλιμάκια δε δείχνουν την οικονομική δυνατότητα και το επίπεδο διαβίωσης των νοικοκυριών. Η αντικειμενική ανάλυση επιβάλλει να συμπεριληφθούν και άλλα σημαντικά στοιχεία που συνιστούν τους πόρους του νοικοκυριού: η περιουσία, τα οφέλη από την απασχόληση εκτός του μισθού, τα οφέλη από τα δημόσια αγαθά, τα εισοδήματα σε είδος. Όλα αυτά τα στοιχεία επηρεάζουν το επίπεδο διαβίωσης και η κατανομή τους πρέπει να λαμβάνεται υπόψη προκειμένου να προσεγγίσει κανείς τα όρια φτώχειας.

Ευρύτερο εξάλλου ορισμό δίνει ο Townsend στις ανάγκες της ζωής. Αντί για τα «απολύτως αναγκαία» ή κάποιο επίπεδο κατανάλωσης, στα οποία συνήθως στηρίζεται ο καθορισμός του ορίου φτώχειας, ο Townsend προωθεί την ιδέα της συμμετοχής του ατόμου ή του νοικοκυριού στον «εθνικό τρόπο ζωής», δηλαδή τον τρόπο διατροφής, τις συνήθειες και τις

19. Α. Rose, *Poverty in Canada*, (1976).

20. Ό.π. (σημ. 11), σελ. 56-60

κοινωνικές δραστηριότητες και εκδηλώσεις που επικρατούν γενικά στην κοινωνία στην οποία ζει. Ο τρόπος ζωής σε μια σύγχρονη, αναπτυγμένη κοινωνία περιλαμβάνει συνήθειες και κοινωνικές δραστηριότητες όπως τα ταξίδια αναψυχής, τις προσκλήσεις φίλων στο σπίτι για φαγητό, τα πάρτι στις γιορτές, διάφορες ανέσεις της κατοικίας όπως τουαλέτα, ζεστό και κρύο νερό, ψυγείο κ.λπ.

Στην αποστέρηση ή τη μη αποστέρηση του ατόμου ή του νοικοκυριού από τον «τρόπο ζωής», όπως ορίστηκε παραπάνω, θα πρέπει να αναζητηθεί η διαχωριστική γραμμή μεταξύ φτωχών και μη φτωχών. Για να εκτιμηθεί, λοιπόν, η έκταση της αποστέρησης ή της φτώχειας θα πρέπει να συσχετισθεί η ευρύτερη έννοια των πόρων με την ευρύτερη έννοια του «τρόπου ζωής». Λογικό είναι να υποθέσει κανείς ότι όσο περισσότερο είναι μειωμένοι οι πόροι ενός νοικοκυριού, τόσο λιγότερο συμμετέχει στον «τρόπο ζωής» της κοινωνίας, και ότι αν οι πόροι βρίσκονται κάτω από ένα όριο, η συμμετοχή περιορίζεται σημαντικά. Από τη συσχέτιση αυτών των πόρων με τον τρόπο ζωής ο Townsend καταρτίζει το δίκτυο αποστέρησης. Σε μια πειραματική δειγματοληπτική έρευνα που έκανε στην Αγγλία, κατάρτισε και υπολόγισε έναν τέτοιο δείκτη με τη σύνθεση άλλων εξήντα δεικτών που εκφράζουν το βαθμό συμμετοχής στον τρόπο ζωής της αγγλικής κοινωνίας²¹.

Η προσέγγιση της φτώχειας με βάση τη σχετική αποστέρηση είναι βέβαια μια νέα μέθοδος διαφορετική από τις παραδοσιακές που παραθέσαμε στις προηγούμενες παραγράφους. Αλλά και η μέθοδος αυτή αφήνει ανοιχτό το ζήτημα πού θα τραβηχτεί η διαχωριστική γραμμή μεταξύ αποστέρησης και μη αποστέρησης. Εξάλλου, η χρησιμοποίηση σειράς δεικτών που εκφράζουν το βαθμό συμμετοχής στον «τρόπο ζωής», αντί ενός μοναδικού κριτηρίου φτώχειας (λ.χ. επίπεδο εισοδήματος ή κατανάλωσης), μπορεί να οδηγήσει σε αμφίβολα αποτελέσματα. Στην πράξη, τα διάφορα νοικοκυριά σε άλλους δείκτες παρουσιάζουν μεγάλο βαθμό αποστέρησης και σε άλλους όχι. Θα πρέπει, λοιπόν, ή να ορίσει κανείς διάφορες σειρές πληθυσμών που βρίσκονται σε κατάσταση αποστέρησης και φτώχειας, ή κάποιο σύστημα στάθμισης των δεικτών συμμετοχής στον «τρόπο ζωής» θα πρέπει να βρεθεί και να εφαρμοστεί στην εκτίμηση ενός σταθμισμένου δεί-

21. Στο ίδιο, κεφ. 6.

κτη αποστέρησης προκειμένου να εκτιμηθεί ο πληθυσμός των φτωχών²²

2.3. Η υποκειμενική αντίληψη της σχετικής αποστέρησης

Στην προηγούμενη παράγραφο η σχετική αποστέρηση ορίζεται αντικειμενικά με βάση το βαθμό συμμετοχής που επιτρέπουν οι πόροι του νοικοκυριού στον «τρόπο ζωής». Αρκετοί κοινωνιολόγοι, εντούτοις, θεωρούν ότι η σχετική αποστέρηση είναι υποκειμενική, με την έννοια ότι ορισμένες κοινωνικές ομάδες διαμοφώνουν την αντίληψη και έχουν την αίσθηση ότι είναι αποστερημένες όχι μόνο από άποψη πόρων και συμμετοχής στον τρόπο ζωής αλλά και από άποψη θέσης στην εργασία, συνθηκών απασχόλησης, κοινωνικής ισχύος κ.ά. σε σύγκριση με άλλες κοινωνικές ομάδες²³. Λόγου χάρη, οι χειρώνακτες εργάτες μπορεί να αισθάνονται αποστερημένοι σε σχέση με τους υπαλλήλους γραφείου, ακόμη κι αν έχουν ίδιες ή περίπου ίδιες αποδοχές, επειδή θεωρούν ότι οι συνθήκες απασχόλησής τους είναι γι' αυτούς περισσότερο δυσμενείς. Μερικοί κοινωνιολόγοι υποστηρίζουν ότι κρίσιμος παράγοντας, που επηρεάζει την υποκειμενική αντίληψη της αποστέρησης, είναι η κοινωνική ομάδα αναφοράς προς την οποία γίνεται η σύγκριση. Ο Runciman υποστηρίζει ότι επειδή οι άνθρωποι επιλέγουν στενά, από τον επαγγελματικό τους χώρο, τις ομάδες αναφοράς με τις οποίες κάνουν σύγκριση, δεν αισθάνονται σχετική αποστέρηση σε βαθμό που να προκαλεί μεγάλη κοινωνική «δυσφορία» και πολιτική ένταση²⁴. Αντίθετα, ο Parkin υποστηρίζει ότι οι καταπιεζόμενες τάξεις μπορεί να έχουν δύο επίπεδα αναφοράς που επηρεάζουν την υποκειμενική τους αντίληψη για τη σχετική αποστέρηση: την καθημερινή τους πείρα από το περιβάλλον στο οποίο εργάζονται και ένα πιο αφηρημένο επίπεδο που είναι η ιδεολογική εγχάραξη την οποία κάνουν στους οπαδούς τους τα κόμματα και οι πολιτικές κινήσεις²⁵.

22. Ό.π. (σημ. 10), σελ. 18.

23. A. Stouffer κ.ά., *The American Soldier*, Princeton, (1949)· R. Merton, *Social Theory and Social Structure*, Ιλινόις, (1957)· G. Runciman, *Relative Deprivation and Social Justice*, Λονδίνο (1966).

24. G. Runciman, ό.π. (σημ. 23).

25. F. Parkin, *Class, Inequality and Political Order*, Λονδίνο, (1971).

3. ΟΡΙΣΜΟΣ ΠΟΥ ΕΧΕΙ ΕΠΙΛΕΓΕΙ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Για την εκτίμηση της έκτασης και της έντασης της φτώχειας στην Ελλάδα θεωρήσαμε σκόπιμο να βασιστούμε στην έννοια και τους ορισμούς της σχετικής φτώχειας. Τα όρια φτώχειας τα προσδιορίζουμε με βάση τα σχετικά επίπεδα κατανάλωσης. Συγκεκριμένα, θεωρούμε ότι σε κατάσταση φτώχειας βρίσκεται ένα άτομο όταν η κατανάλωσή του είναι μικρότερη από το 55% της μέσης κατανάλωσης κατ' αντιστοιχία, ενηλίκου.

Για την επιλογή του παραπάνω ορισμού ελήφθησαν υπόψη οι εξής παράγοντες και περιορισμοί:

Η Ελλάδα είναι μέλος της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας. Για λόγους, λοιπόν, συγκρισιμότητας με τις άλλες χώρες της ΕΟΚ υιοθετήσαμε τον επίσημο ορισμό φτώχειας που δίνει η Κοινότητα. Βέβαια, αντί για κατανομή εισοδήματος χρησιμοποιούμε στη μελέτη μας κατανομή κατανάλωσης. Αυτό μας το επέβαλε η έλλειψη επίσημων στατιστικών στοιχείων κατανομής του εισοδήματος κατά κλιμάκια. Μολαταύτα, νομίζουμε ότι η χρησιμοποίηση κατανομής κατανάλωσης αντί εισοδήματος ελάχιστα επηρεάζει τις εκτιμήσεις του αριθμού των φτωχών και της αναλογίας τους στο σύνολο του πληθυσμού. Κι αυτό γιατί από τις ενδείξεις που υπάρχουν, το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα ελάχιστα διαφέρει από τη μέση κατά κεφαλήν κατανάλωση που τίθεται ως βάση για τον καθορισμό του ορίου φτώχειας. Επειδή το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα της χώρας είναι χαμηλό συγκριτικά με άλλων αναπτυγμένων χωρών, ενώ τα καταναλωτικά πρότυπα προσαρμόζονται ταχύτατα σ' εκείνα των αναπτυγμένων, η ροπή για κατανάλωση στο επίπεδο του μέσου εισοδήματος προσεγγίζει κατά πολύ τη μονάδα.

Το χαμηλότερο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας, σε σχέση με τις περισσότερες χώρες της ΕΟΚ, θα δικαιολογούσε ίσως την υιοθέτηση ορισμών απόλυτης φτώχειας για την εκτίμηση του αριθμού και της αναλογίας των φτωχών στη χώρα. Εντούτοις, παρά το σχετικά χαμηλότερο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, στην ελληνική κοινωνία παρατηρούνται ραγδαίες μεταβολές των καταναλωτικών προτύπων κυρίως στις εισοδηματικά κατώτερες κοινωνικές ομάδες. Υπάρχουν, λόγου χάρη, ενδείξεις ότι τα πρότυπα κατανάλωσης των αγροτών που ανήκουν στα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα συγκλίνουν με ταχύτατο ρυθμό στα πρότυπα κατα-

νάλωσης των αστικών κέντρων²⁶, και σε αυτό συντελούν κυρίως οι επιρροές που ασκούν οι παλιννοστούντες μετανάστες και ο εσωτερικός και εξωτερικός τουρισμός. Η υιοθέτηση ενός ορισμού απόλυτης φτώχειας θα απέκλειε προσαρμογές στις ραγδαίες αυτές μεταβολές των καταναλωτικών προτύπων.

Από την άλλη μεριά πάλι, η χρησιμοποίηση δεικτών σχετικής αποστέρησης κατά τη μέθοδο Townsend, παρά τα πλεονεκτήματά της, προσκρούει σε ανυπέρβλητες δυσχέρειες από πλευράς στατιστικής πληροφόρησης. Παρ' όλ' αυτά, στη μελέτη μας, παράλληλα με την εκτίμηση της φτώχειας με βάση τα σχετικά επίπεδα κατανάλωσης, χρησιμοποιούνται και μερικοί δείκτες σχετικής αποστέρησης για τους οποίους ήταν δυνατή η συγκέντρωση στατιστικών στοιχείων, όπως η αποστέρηση στους χώρους της κατοικίας, της υγείας και της παιδείας.

26. Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1983, σσ. 95-175.